

D E SAMENLEVING OP DE SOFA

DE CULTUURKRITIEK VAN PSYCHOANALYTICUS PAUL VERHAEGHE

Psychoanalyticus Paul Verhaeghe maakt momenteel in noord en zuid en van links tot rechts de tongen los met zijn bijtende kritiek op het huidige economische systeem. Het in zijn ogen dominante neoliberalisme heeft efficiency tot de hoogste norm verheven en degene die de hoogste productiviteit haalt tot de ideale mens bestempeld. Het resultaat is dat moderne werknemers rondgeslingerd worden in een mallemolen van beoordelingen en reorganisaties. De neoliberale ideologie bepaalt volgens Verhaeghe niet alleen ons gedrag op de werkvloer, maar is in alle poriën van onze samenleving binnengedrongen en beheerst ook onze verhouding met lichaam, partner en kinderen. Zelfs de liefde is een kwestie geworden van presteren, van het vinden van een partner die optimaal voldoet aan ons eisenpakket en van het beheersen van de juiste technieken in bed. De consumptiemaatschappij heeft genieten tot de hoogste plicht verheven, maar al hebben we het beter dan ooit, we hebben ons nog nooit zo slecht gevoeld.

In tijden dat de crisis maar voortsuddert, haast niemand kan ontsnappen aan een permanent knagend gevoel van onzekerheid, velen denken dat de huidige vorm van het kapitalisme op zijn laatste benen loopt en weinigen nog een alternatief kunnen formuleren, raakt Verhaeghe met zijn maatschappijkritiek een gevoelige zenuw. Uit alle geledingen van de samenleving, van *indignados* tot ondernemers, krijgt hij verzoeken om lezingen te geven en de laatste jaren is hij zonder twijfel de meest geïnterviewde psychotherapeut uit de Lage Landen. Alle reden dus om zijn gedachtegoed kritisch tegen het licht te houden.

TOMAS VANHESTE

werd in 1968 geboren in Oostende. Hij promoveerde aan de Universiteit Twente in de wetenschapsfilosofie, was redacteur bij uitgeverij De Bezige Bij en werkt nu als journalist bij *Vrij Nederland*.
Adres: t.vanheste@kpnmail.nl.

ACHTER OP DE FIETS

De hoogleraar klinische psychotherapie aan de Universiteit van Gent heeft al decennia binnen de wetenschappelijke gemeenschap een stevige reputatie als kenner van het werk van Freud en Lacan. Zijn boek *Tussen hysterie en vrouw* (1987) werd bij het uitkomen van de Amerikaanse editie door de spraakmakende Sloveense filosoof Slavoj Žizek geroemd als “een must voor iedereen die de hedendaagse psychoanalyse wil begrijpen”. Voor niet-ingewijden is het zware kost, al verraden sommige zinnen zijn in later werk voelbare passie voor een vrijere schrijfwijze. Aldus serveert hij bijvoorbeeld het werk van een vakbroeder af: “Het artikel wordt opgesmukt met lacaniaanse referenties zoals een heropgewarmde kerstkalkoen op tweede nieuwjaarsdag opgediend wordt met de saus van oudejaarsavond.”

Bekendheid in bredere kring verwierf Verhaeghe eind jaren negentig met zijn in acht talen vertaalde bestseller *Liefde in tijden van eenzaamheid* (1998), een even doorwrochte als prikkelende analyse van de strubbelingen tussen man en vrouw na het afbrokkelen van de traditionele machtsstructuren en de bijbehorende rolverdeling. Maar zijn publieke renomme nam pas echt een vlucht na het verschijnen van *Het einde van de psychotherapie* (2009). Hij trekt erin ten strijde tegen het momenteel wijdverbreide idee dat alle psychische problemen ziektes zijn die op het conto zijn te schrijven van een verkeerd erfelijk pakketje of ontregelende neuronen onder de hersenpan en die het best te bestrijden zijn met pillen. Aanvankelijk had hij als lezers vooral psychologen en psychotherapeuten in gedachte, maar schrijver Erwin Mortier, met wie hij bevriend is, vond zijn boodschap zo belangrijk dat hij Verhaeghe

adviseerde het boek niet bij een wetenschappelijke uitgeverij maar bij De Bezige Bij uit te brengen.

In *Het einde van de psychotherapie* beschrijft Verhaeghe een nieuw type psychische klachten dat hij ontmoet in de avonduren, wanneer hij zijn praktijk als psychotherapeut voert. Steeds vaker ziet hij in zijn spreekkamer patiënten die er niet in geslaagd zijn een enigszins stabiele identiteit op te bouwen. Ze zijn leeg en agressief en klampen zich bij gebrek aan een idee over wie ze zijn vast aan hun eigen lichaam. Verhaeghe ziet de verbodskeling van stabiele maatschappelijke groepen als de hoofdoorzaak van het ontstaan van deze nieuwe soort psychische stoornissen. Een identiteit ontwikkel je, zegt de psychoanalyticus die een voorliefde voor de etymologie heeft, door je te spiegelen aan een groep waaraan je je, het woord zegt het al, min of meer identiek voelt. Maar Verhaeghe vreest dat de neoliberale samenleving het bindweefsel van sociale groepen heeft aangetast. “De combinatie van een hang naar kortetermijnwinsten met het dalende belang van kennis en ervaring doet verdwijnen wat groepen samenhoudt: loyaliteit en solidariteit”, schrijft hij.

Zijn ideeën over de maatschappelijke oorsprong van de huidige psychische problemen werkt de Gentse denker verder uit in zijn jongste boek *Identiteit* (2012). Daarin betoogt hij dat we tijdens de vorming van onze persoonlijkheid vanaf heel prille leeftijd heen en weer getrokken worden tussen twee polen: identificatie en separatie. In freudiaanse termen: “*Eros* die liefdevol wil versmelten en *Thanatos* die agressief wil scheiden.” De stabiele persoonlijkheid heeft een evenwicht gevonden tussen deze twee oerdriften. Maar in neoliberale tijden komt het accent zwaar te liggen op separatie en individualisme. “Concurrentie, sociale isolatie en eenzaamheid zijn het gevolg”, oordeelt Verhaeghe. Het is een evolutie die hij in de kern al schetste in *Liefde in tijden van eenzaamheid*: “Het Ik wordt losgemaakt als dusdanig uit nagenoeg elke vorm van sociale band. Het tijdperk van de egocratie is een feit”, schreef hij toen.

Fataal voor de identiteitsvorming is ook dat alle autoriteiten tegenwoordig onder vuur liggen. Waar zijn de vaders gebleven?, vroeg Verhaeghe zich af in *Liefde in tijden van eenzaamheid*. “Er zijn geen vaders meer omdat het systeem geen symbolisch-gegronde autoriteit toelaat”, schrijft hij nu. In de jaren zestig werkte het verzet tegen het traditionele gezin en de louter op traditie gebaseerde machtsstructuren zeer bevrijdend. Maar in die tijd is, ook door hemzelf, een fundamentele denkfout gemaakt: macht is verward met autoriteit. En zonder autoriteiten, mensen die op grond van zekere eigenschappen – leeftijd, kennis, functie – de regels belichamen waar ze zelf ook aan onderworpen zijn, redden we het niet. In plaats van aan een beperkt aantal gezagsdragers in dialoog met wie we onze identiteit kunnen opbouwen, klampen we ons nu vast aan steeds wisselende, tijdelijke identificatiefiguren. Het resultaat is, oordeelde hij in 1998, “lacaniaanse aliënering, waarbij het subject in een vliegwiellbeweging

voortdurend verdeeld wordt over de verschillende verlangens van elkaar voortdurend aflossende referentiefiguren”. Vandaar de grote hunkering naar een vast ankerpunt. Die heeft tot gevolg dat, schrijft Verhaeghe, die zich toen rijkelijker van het psychoanalytische jargon bediende dan nu, dat “de hedendaagse mens bij uitstek als hysterisch kan worden omschreven. Hysterie betekent hier: verdeeld tussen een veelheid aan verlangens die steeds van buitenaf komen en dus aliënerend werken, en daardoor op zoek naar een één makende, alles garanderende factor.” Met een fraaie, meer literaire formulering vervolgt hij: “De moderne hysterie wil een grote Ander vinden bij wie het veilig zitten is, achter op de fiets. Hij of zij is op zoek naar iets of iemand in wie men kan *geloven*.”

Veertien jaar later constateert hij dat het morele vacuüm dat de oude gezagsdragers achterlieten, is opgevuld door de neoliberale ideologie. Het centrale geloofsartikel van deze religie is de overtuiging dat in mensen een drang tot competitie zit ingebakken. Als je hen die drang vrijelijk laat uitspelen, zorgt dat voor de beste resultaten en de mooiste producten. En die niemand ontziende competitie is moreel gesproken ook nog eens verantwoord. Want volgens het meritocratische model, dat Verhaeghe het schaamlapje van het neoliberalisme noemt, krijgt iedereen loon naar werken. Of je succes boekt of ondermaats presteert, is immers afhankelijk van je eigen inzet en talent.

POLITIEK INCORRECT

Wie het niet redt, wordt gezien als mislukt of gestoord. De rol van psychotherapeuten is vandaag de dag mensen weer op de rails te krijgen, zodat ze mee kunnen draaien in het systeem. Het type psychische stoornissen dat ze moeten verhelpen, is naar Verhaeghes overtuiging innig verbonden met de neoliberale samenleving, net zoals iedere samenlevingsvorm vastlegt wie ziek is en wat normaal mag heten. “Als een maatschappij bepalend is voor de sociale verhoudingen en de bijbehorende normen en waarden, dan bepaalt die maatschappij niet alleen ‘de’ normale identiteit, maar de stoornissen, de afwijkingen”, schrijft hij.

Verhaeghes grote verwijt aan zijn vakbroeders is dat ze gevangen zitten in een veel te nauw wereldbeeld en hun ogen sluiten voor de wisselwerking tussen psychische aandoeningen en de inrichting van de maatschappij. Ze hebben de psyche volledig gedecontextualiseerd en vatten mentale problemen op als met pillen te bestrijden haperingen van de interne huishouding. In een moeite door wordt de patiënt daarmee ontslagen van iedere verantwoordelijkheid: dat hij is afgefallen in de ratrace ligt niet aan zijn eigen onvermogen, maar aan het genenpakketje dat hij heeft meegekregen of aan een verstoring van de chemie in het brein. “Niemand treft nog schuld, de idee dat ontwikkelingsstoornissen bij kinderen wel eens te maken zouden kunnen hebben met degenen die verantwoordelijk zijn voor deze ontwikkeling, of ruimer: met de omgeving waarin ze opgroeien, is vandaag politiek hoogst incorrect”, tekent Verhaeghe op in *Het einde van de psychotherapie*.

De psychoanalyticus betoogt dat het bewijs voor het biomedische model dat nu wél op zoveel instemming kan rekenen bijzonder zwak is. Hij voert aan dat zelfs in het geval van de meest onderzochte psychische stoornis, schizofrenie, de erfelijke aanwezigheid van de combinatie van minstens tien genen de kans op het optreden ervan hoogstens met twintig procent verhoogt. Voor veruit het grootste deel is deze vaak als een erfelijke hersenziekte beschouwde aandoening dus toe te schrijven aan omgevingsfactoren. De fixatie op de genen is volgens hem een dwaalspoor. “De afstand tussen eiwitten en gedrag is immens en tot nader order hebben we zelfs geen flauw idee hoe we het verband tussen beide zouden kunnen uitdenken”, schrijft hij in *Identiteit*. Over de pillen tegen psychische klachten als depressie en ADHD kunnen we drie dingen met zekerheid zeggen, stelt hij in *Het einde van de psychotherapie*. “Eén: de effectiviteit ervan wordt systematisch zwaar overschat. Twee: de nevenwerkingen worden systematisch zwaar onderschat. Drie: het zijn steeds de duurste medicamenten die het meest ‘wetenschappelijke’ promotie krijgen.”

Scherp legt hij ook de tekortkomingen van het alomtegebruikte handboek *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM)* bloot. Het is aan de hand van deze bijbel van de psychiatrie dat artsen labels als ADHD, autisme en depressie op hun patiënten plakken. Bij de totstandkoming van de vijfde versie van de *DSM*, waar nu de laatste hand aan wordt gelegd, heeft de farmaceutische industrie volgens Verhaeghe opnieuw een veel te dikke vinger in de pap gehad. Zij heeft groot belang bij het uitdijende systeem van etiketten, want voor elke aandoening kan een passende pil gepromoot worden. Maar de selectie van de symptomen of gedragingen die dergelijke labels zouden rechtvaardigen, is nogal willekeurig. Wanneer de criteria van de *International Classification of Diseases* van de Wereldgezondheidsorganisatie worden toegepast, levert dat bijvoorbeeld half zo weinig gevallen van ADHD op. “De keuze voor een bepaald handboek bepaalt dus of uw kind een stoornis bezit of niet en, niet te vergeten, of het al dan niet medicijnen moet slikken”, tekent Verhaeghe bitter op in *Identiteit*. En van die pillen is hij een fel tegenstander. Het op grote schaal bij ADHD gebruikte middel *Ritalin* (in België bekend onder de merknaam *Rilatine*) is een amfetaminederivaat, dat mag je in zijn ogen in geen geval aan kinderen geven.

De Gentse psychotherapeut prikt met krachtige argumenten de “wij zijn ons brein”-hype door. Overtuigend betoogt hij dat de slinger tussen *nurture* en *nature* momenteel veel te ver is doorgeslagen naar de *nature*-kant. Maar geeft hij hem een niet al te harde tik terug als hij schrijft dat mentale stoornissen “ook, en zelfs vooral, *morele* stoornissen” zijn en beweert dat ze “in de overgrote meerderheid geen ziektes, maar bio-psychosociale uitingen bij het individu van ruimere maatschappelijke problemen” zijn? Steeds belijdt hij in zijn boeken dat psychische aandoeningen het gevolg zijn van een complexe interactie tussen het biologische en psychologische. Maar de formulering

Paul Verhaeghe.

“uitingen van maatschappelijke problemen” verraadt toch dat hij de oorzaken vooral in het sociale domein zoekt. In zijn hele betoog gaat het ook louter over de neoliberale wortels van psychische stoornissen, nimmer benoemt hij mogelijke biologische factoren. Maar waarom is het aannemelijker dat het bij een driejarige peuter geconstateerde autistische gedrag voortkomt uit een neoliberale concurrentiestrijd dan uit een genetisch defect, een afwijkende hersenstructuur of misschien een voedselallergie?

“Ik was dertig jaar geleden betrokken bij de oprichting van de eerste instelling voor autistische kinderen in Vlaanderen”, vertelde Verhaeghe onlangs in een reactie op die vraag in een interview met ondergetekende voor *Vrij Nederland*. “Ze hadden vijftien kindjes tussen vier en acht. Geen enkele van hen sprak, met geen enkele had je oogcontact. Nu kun je met iemand met een autisme-spectrumstoornis op café gaan. Die term dekt tegenwoordig een volledig andere lading, het is een soort harmonicabegrip geworden. De gemeenschappelijke factor is sociale angst, het niet kunnen omgaan met de ander en met frustratie. De oorzaak daarvan vind ik wel heel duidelijk liggen binnen de maatschappelijke organisatie vandaag. De sociale angst is ernstig gestegen en de ander is in essentie een bedreiging.” Op de vraag of een driejarige dat al kan voelen, antwoordde Verhaeghe dat je kleuters niet mag onderschatten.

JAREN DERTIG

Wij allemaal, ook de driejarige, leven in een Enron-maatschappij, betoogt de psychoanalyticus in *Identiteit*. Deze multinational voerde aan het eind van het vorige millennium een *rank and yank*-personeelsbeleid in. Het bedrijf begon de verrichtingen van zijn werknemers volcontinu in kaart te brengen. De toppers kregen vette bonussen, de sukkelaars konden rekenen op een publieke bolwassing. Als dat niet hielp, mochten ze vertrekken.

Dat klinkt nogal Amerikaans, niet zoals het er bij ons op de werkvloer aan toegaat. Maar in de ogen van Verhaeghe is dit systeem niet meer dan een extreme uiting van de dominante denkwijze. En toegegeven: de vele voorbeelden uit allerlei maatschappelijke domeinen waarmee hij dit staaft, zijn pijnlijk herkenbaar. Welke werknemer zucht niet onder de hem opgelegde doelstellingen, die louter betrekking hebben op wat zich in getalletjes laat vangen? Welke sector gaat niet gebukt onder een almaar uitdijende managementlaag die zelf niets produceert, maar louter bezig is met het monitoren van de verrichtingen van de werkpaarden met steeds bureaucratischere systemen? Wie heeft er niet het gevoel dat hij er net zo makkelijk weer uitgegooid kan worden als hij als een citroen is uitgeknepen en niet meer aan de telkens nieuwe eisen van zijn werkgever kan voldoen?

De wrange vruchten van de verwoestende uitwerking van het neoliberalisme ziet Verhaeghe ook in de zorg. Zo ving hij op dat een groot Vlaams ziekenhuis de psychiatrische bedden afstootte omdat bedden voor mensen met hart- en vaatziekten meer geld opleveren. Hij maakt zich druk over de mode van het protocollaire werken, die met een checklist elke psychische aandoening in een diagnose wil vangen en daarop een bijbehorende, het liefst kortlopende en zogeheten wetenschappelijk bewezen behandeling wil afstemmen. Terwijl de eis *evidence based* alom klinkt, blijkt uit langer lopend onderzoek dat deze pseudowetenschappelijke aanpak juist niet werkt en duurer is.

Ook in het onderwijs ziet Verhaeghe tal van tekenen dat winstbejag en competitiedrang welig tieren. Tot zijn schrik hoorde hij dat *loser* veelbetekenend genoeg het meest populaire scheldwoord op schoolpleinen is. Aan de universiteiten leidt de zinloze strijd om de publicatieranglijsten aan te voeren naar zijn overtuiging in het beste geval tot herhalingsoefeningen en baart ze in het slechtste geval Diederik Stapels (een hoogleraar die onlangs aan de schandpaal werd genageld wegens wetenschappelijke fraude). Nog een uitwas van het neoliberalisme in die sector: tot zijn verbijstering stelde een gewezen rector onlangs serieus voor het collegegeld afhankelijk te maken van hoe rendabel een studie is.

“Zo moet het, denk ik dan, rond 1930 ook begonnen zijn”, verzucht Verhaeghe. Hoe overtuigend zijn voorbeelden ook mogen zijn, juist door dit soort zinnnetjes krijg je af en toe het gevoel dat hij de zaken al te dramatisch voorstelt. “Het neoliberale economische verhaal determineert alles”, claimt hij in *Identiteit*. Is dat werkelijk zo? Kan

echt niets of niemand ontsnappen, behalve dan hijzelf, die dit blijkbaar allemaal wel kan doorzien? Is de maatschappelijke werkelijkheid niet veel complexer en veelkantiger? Het tweede deel van zijn jongste boek is gewijd aan “materieel succes als de belangrijkste morele maatstaf van vandaag”. Berust het maatschappelijke aanzien van bijvoorbeeld schrijvers en wetenschappers dan louter op hoeveel geld hun boeken en vindingen opbrengen? Heeft hij daar zelf ook aan te danken dat velen hem hoog achten als denker? En kunnen we ons niet, voor zover het waar is dat geld een dominante maatschappelijke norm is, afvragen of dat werkelijk voortvloeit uit de drie laatste decennia van neoliberalisme, of dat het al een veel oudere uitwas is van het kapitalisme? Het was in 1846 dat Balzac deze zinnen optekende: “Vroeger betekende geld niet alles: voor de mensen golden toen hogere belangen en waarden, zoals een edelmoedige inborst, talent en je inzetten voor de gemeenschap. Maar tegenwoordig heeft de wet het geld verheven tot de standaard waar alles aan wordt afgemeten, en het bezit ervan bepaalt iemands bevoegdheid in de politiek.”

In het *Vrij Nederland*-interview gaf Verhaeghe toe dat hij zijn boodschap af en toe wat simplificeert. In vervlogen dagen voldeed hij aan het beeld van de intellectueel dat hij in *Liefde in tijden van eenzaamheid* schetste: een “hedendaagse incarnatie van Hamlet”, “steeds twijfelend voordat hij tot actie overgaat, argumenten voor en tegen afwezend, waardoor elke keuze geneutraliseerd wordt”. In gevecht met zijn eigen spiegelbeeld en met de ervaring op zak dat studenten in de nuances verdwalen als je wat je te vertellen hebt niet eerst helder en vereenvoudigd brengt, besloot hij voortaan apodictischer te zijn. Ook in dit geval kun je je afvragen of hij de slinger niet een te harde tik heeft gegeven en het retorische geweld bij vlagen niet afbreuk doet aan het grote belang van zijn inzichten over de uitwerking van het neoliberalisme op de psyche en de samenleving en zijn scherpzinnige kritiek op de “wij zijn ons brein”-hype.

<http://paulverhaeghe.psychanalysis.be/>

LITERATUUR

PAUL VERHAEGHE, *Identiteit*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2012.

PAUL VERHAEGHE, *De neoliberale waanzin. Flexibel, efficiënt en... gestoord. Paul Verbrackenlezing 2012*, VUB Press, 2012.

PAUL VERHAEGHE, *Het einde van de psychotherapie*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2009

PAUL VERHAEGHE, *Liefde in tijden van eenzaamheid. Over drift en verlangen*, De Bezige Bij, achtste, herziene druk 2011 (1998)

PAUL VERHAEGHE, *Tussen hysterie en vrouw. Van Freud tot Lacan: een weg door honderd jaar psychoanalyse*, Acco Leuven, zesde druk 2008 (1987)